

Сонымен, Ғ. Мұстафин шығармаларында әрдайым автор, оның жеке басы қатысып отырады. Автор бейнесі анық, бірақ ол нақтылы емес, жалпыланған бейне. Нақтылық кей жерде ғана бой көрсетеді. Шығармаларда автор-сыншыл, қоғам, жеке адамдар бойындағы кемшіліктерді сынап, мінеуші автор. Түзелмес кемшіліктерді жарға итеріп жіберетіндей өлтіре сынаса, түзеуге болатын кемшіліктерді жеңіл түрде, ішке тарта отырып сынады.

Ғ. Мұстафин өз идея, көзқарастарын авторлық баяндауларда беруімен қатар, бұл мақсатта ашық түрде, тікелей афоризмдер, мақал-мәтелдер арқылы кейіпкерлерін де өте ұтымды пайдаланады. Сондай-ақ Ғ. Мұстафин кейіпкер болмысының алуан қырларын өз мақсатына шебер пайдаланады.

Библиографиялық тізімі

1. Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.
2. Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, – 1981. – 1, 3 том.

ШАКАРИМ И ЖАН ЖАК РУССО

ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ ЖАН ЖАК РУССО

SHAKARIM AND JEAN JACK ROUSSEAU

Сейсекенова А.Б., Есіркепова К.Қ.

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті,

Астана, Қазақстан;

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,

Қостанай, Қазақстан

Аннотация

В статье рассматриваются общие типологические проблемы произведений Шакарима Кудайбердыұлы и французского мыслителя Жан Жак Руссо.

Ключевые слова: наука, создание, ум, прогресс.

Keywords: science, creation, mind, progress.

Шәкәрімнің ақындық кітапханасында кездесетін еуропалық авторлардың бірі – Жан Жак Руссо. Ж.Ж. Руссо (1714–1778 жж.) француз жазушысы және философ, композитор. Негізгі шығармалары: «Ғылым мен өнер туралы ойлар», «Адамдар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы туралы ойлар», «Юлия немесе Жаңа Элоиза», «Қоғамдық келісім», «Эмиль немесе Тәрбие туралы» т.б. Ж.Ж. Руссоның әлеуметтік теңсіздік туралы

пікірлері Шәкәрім көзқарастарымен де үндестік тауып отырады. Табиғатты ортақ игілікке деп қарастырып, адамның табиғи мейіріміне жол ашу тәрбиенің деп санаған Руссо сынды, Шәкәрім де «таласпай бөліссе, қара жер адамның барлығын тойдырады» деп есептеген.

Шәкәрімнің «Айқап» журналының 1912 жылғы № 5 санының 96-бетінде жарияланған «Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын» деп жазатын сауалдарында: «Әншейін жұмбақ емес, өз ойымша адамның екі дүниесіне бірдей керек. Бұл сөздерге дін кітабынан дәлел көрсет деймін, тура ғана ақыл қабыл аларлық дәлел болса екен?», – деп басталатын кіріспе сөздерінің өзі ақынның діни әдебиеттерден көп дәлел іздегенін байқатады [1, б. 58]. Ақынның діни әдебиеттерден өзі атап көрсеткен негізгі сауалдары мыналар:

- 1) Алланың адамды жаратқандағы мақсұды не?
- 2) Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?
- 3) Адамға өлген соң мейлі не жөнмен болсын рахат-бейнет (сауап-азап) бар ма?
- 4) Ең жақсы адам не қылған кісі?
- 5) Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма?

Ж.Ж. Руссо мен Шәкәрім көзқарастарындағы да ортақ мәселе – Шәкәрімнің осындағы 5-ші сұрағына көбірек қатысты. Ж.Ж. Руссо мәдениет, прогресспен бірге адамшылық та төмендей береді, өркениет адамға бақыт әкеле алар емес деген қорытындыға келген ойшыл болатын. Жаратушының қолынан шыққан нәрсенің бәрі көркем болғанымен, адамға келгенде осының бәрінің өңі айналып шыға келеді деген Руссо, өркениет атаулыны адамның табиғи мейірімді бастамасы мен туа біткен қабілеттерін көлегелейлеп тастайтын қауіптер деп санаған. Адамның дүниені, табиғатты «менікі» деп меншіктеуі адамзат баласының басқалармен қоғамдасушы жауыз жәндікке айналуына әкеп соқтырғанын былайша жазады: «Ең алғаш сондай ойға келіп, біршама жерді қоршап алып, «бұл менікі» деп және соған сенген әрі көнген адамдарды таба алған кісі – нағыз азаматтық қоғамның негізін салушы болды. Егер біреу сонда оның қоршауын жұлып, орларын көміп тастап, тектестеріне: «Мұндай алдаушыға сенбеңдер, егер жердің бергені жұрттың бәрінікі, ел жер ешкімдікі емес екенін ұмытып үлгірсеңдер, онда құрисиыңдар!» деп айқайлаған болса, ол адамзатты қаншалықты қылмыс, соғыс пен өлтірушіліктерден, қаншалықты күйзелістер мен апаттардан құтқарған болар еді» [2, б. 155].

Сөйтіп, адамдар теңсіздігі ең алғаш бұд «менікі» дегеннен пайда болғанын Ж.Ж. Руссо осылай айтады. Адамзат тарихын ғылым мен прогрестің күресінің тарихы деп, әлемдегі өзгерістің барлығы Жаратушының еркінде деп ойлап, 1755 жылы Лиссабондағы жер сілкінісінен соң ол ойынан күмәнданған Вольтерге қарағанда, Руссо зұлымдықтың барлығы Адамның өз кінәсінен, оның ашкөздігі мен жердегі тұрмыстың ақылға сиымсыздығы, өркениеттердің дұрыс бағытта дамымауынан деп түсіндірді.

Жан Жак Руссо алғашқы еңбектерінен бастап, әсіресе, «Ғылым мен өнер туралы ойлар» атты шығармасында білім мен мәдениетті өтірік пен қылмысқа жатқызған болатын. Рационалдық құрғақ ақыл мен сезімсіздік жайлаған қоғамда адамды өзімшілдік пен қатыгездік билейтінін, адамды құлданудың түр-түрі өрши беретінін жазған Руссоның пікірін ХХ ғасыр басында қазақ ақыны Шәкәрім де «Мен жетпіс екі жасқа келгенше» деп басталатын еңбегінде адам өмірін қалай түзеуге болады деген ойдың тереңіне сүңги отырып былайша жазады: «Оқу, білім үйренген адам түрлі өнерді білетіні рас. Бірақ ол өнер – білімді қандай іске жұмсайды. Мен көрген адамдар үйренген ғылыммен түрлі қару жасап, ұлы газдар тауып, басқа адамдарды аң есебінде атып, әлсізді құлданып, жердің бетін адам қанымен бояғаннан басқа бітіргені шамалы. Бұған ең өнерлі, білімдіге саналатын Англия, Америка елдерін қараңыз» [3, б. 541].

Жалпы, Шәкәрімнің осы сөздерін оқып отырып, ол Еуропа мәдениетіне, ғылымға, ғылыми жаңалықтарына қарсы болды деген ұғым тұмайды. Әлемді тану тек ғылыми танымнан тұрмайтынын айтады. Ол ғылыми таным тек экспериментке құрылғандықтан, жантану мәселесі біржақты болып, ғылымның негізгі мәселесі болып табылатын адамның өз тұлғасы, қоғамның болашағы бұлыңғыр әлі қауіпті болатынын қазақ елінде ғылыми көзқарастың қалыптаспай тұрған кезінен – ақ білген. Адамзат Ақыл – ойы арға ие болмай бақытқа бастамайтынын терең түсінген Шәкәрім, ғылымның суығынан гөрі, сезімтал жүректі әспеттемесе жоғарыдағы сөздерді жазбас еді.

Еуропадағы сентиментализмнің басты өкілдерінің бірі де бірегейі Руссо сезімталдық пен жүректі тыңдауды адамның Жаратушы берген ішкі мүмкіндерін ашудың негізгі жолы деп есептеген.

Ағартушы философтар адамдардың жаман істерді істеуі ақылды тыңдамай нәпсіге берілуден, олай болса, тек қана білім, ғылым адам зұлымдығын ауыздықтай алады есептеді. Ал Руссо болса, адамдардың жаман істерді істеуі дұрыс білім бермейтін қоғамдарда өмір сүріп,

әркімнің өз жүрегінің әмірін тыңдай алмауынан, олай болса, бұзушы қоғамның әсерін дарытпай, адамның күнәсіз өз ішкі дауысын тыңдауды үйрететін білім ғана қоғамды зұлымдықтан құтқара алады деп өз ғасырында еңбектер жазған. Осыған байланысты Шәкәрімнің «ар ілімі» де Руссоның адамның ішкі арының даусын тыңдауымен ұғымдас.

Ғылым мен прогреске күмән келтірген ойшылдардың бірі – Лев Николаевич Толстой еді. Л.Н. Толстойдың «Ғылым туралы (Шаруаға жауап)» атты еңбегінде кедей адамдар білім алуды қаналушыдан қанаушыға айналу процесі деп түсінетінін тастанды жетім шаруа қыз Акулинаның помещицасының есіркеуімен білім алып, гимназия директоры Акулина Тарасовнаға яғни, госпожаға айналу мысалымен түсіндіреді. О бастан-ақ шаруа адамдар «жақсы» өмірге жетудің бір ғана жолы бар, ол – білім алу деп санағанын жазушы былайша жазады: «... стремление к образованию людей рабочего сословия, вызываемое если не исключительно, то преимущественно желанием избавления себя от труда рабочего сословия, противно установившемуся мнению, не заключает в себе не только ничего похвального, но, напротив, есть в большей части случаев стремление очень нехорошее» [4]. Бұлайша болғанда көпшілік қауымның «білімге талпынуы» жақсылық емес, тіпті теріс бағыт екенін Л.Н. Толстойдың осындай көзқарастары дәл көрсетеді. Л.Н. Толстойдың осы көзқарастарын қазақ білімділері Абай, Ыбырай, Шәкәрім, С. Торайғыровтар да қосыла мақұлдап, қоғамдық көзқарастарды осы теріс бағыттан қорғап қалу үшін қаншама еңбектер жазды. Алдымен Абай тікелей Л.Н. Толстойдың өзін қазақ қоғамына «Интернатта оқып жүр» деп басталатын өлеңінде былайша үлгі етеді:

Ойында жоқ бірінің Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңлінде жоқ санасы [5, б. 48–49].

«Жиырма бесінші сөзінде» Абай: «Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек» дейді [6, б. 119–120].

Пәнші (ғылым) мен дінші мәселесіне кең көлемде мән берген Л. Толстой Парижде ең алғаш гильотинамен кісі өлтірілгенін көргенде жаны

түршігеді. Осыдан бастап оның Прогреске деген сенімі жоғала бастайды. Адамның ақылы мен ойынан тек қана адамға керекті заттар пайда болмайды, адамға қауіпті нәрселер жасалатынын көрген жазушы, адамзат тарихы қайда бағыт алып бара жатқаны туралы шындап ойлана бастайды.

Өз бауырын өлтіретін жауыздық, прогресстің, тарихтың ақылға сиымсыздығы, ақиқаттың бүгін бір түрлі, ертең басқаша болып салыстырмалы түрде құбылуы, адам жанының иррационалдылығы басқа да Еуропа ойшылдары сынды Шәкәрімнің танымына көп сауал әкелді.

Осы кезде адамның Ұлы жануар екенін көрсететін еңбектер көптеп (Ницше, Шопенгауэр, Достоевский) дүниеге келе бастаған болатын. Тәннің сұранысы жеңген адам өз өмірінің мағынасыздығын бастан кешіп жатқан шақта Шәкәрім «Тән билемей, жан билеп, ақылдың соры қайнап жатқан» шақтың барлық кемшілігін көре білді. Бірақ, Адамға деген сенімін жоғалтпады. Ақын әрбір тәннің тарихы бар екенін, оның шовинист «бұзық қан» болып тарихты ылайлауы ұлтқа, дінге, территорияға бөлінуші өзімшіл қатыгездігі деп түсінгенін өлеңінде былайша жазады:

Адамның бәрі бір,
Болмайды аласы.
Оларды бұзатын
Нәпсінің таласы [3, б. 186].

Алдымен жанды тәннің түрмесінен босатып алып, адамды хайуандық нәпсіден азат етуді арман еткен Бостандықтың жыршысы Шәкәрімнің «Адам ақиқатты бас көзімен емес, ақыл көзімен көреді» деуі–пәншілер айтқан бес сезім мен бастағы көз арқылы жасайтын дәлелге ғана емес, көңіл көзіне де үңілуді жол қылуынан. Сондықтан оның:

Шын залымға берме ғылым,
Ол алар да оқ қылар.
Қаруым дер, кісі атып жер,
Ол ғылымды айла етер [3, б. 115].

деген жолдарына назар аударсақ, ғалымның әлемді тануды өз тұлғасынан бастау керектігі негізге алынған.

Мысалы, Шәкәрім шығармаларында Батыс ойшылдарынан Огюст Конттың көзқарасы неге сынға алынған деген мәселеге келейік. О. Конттың позивитизмі туралы «Тіршілік, жан туралы» атты Шәкәрімнің көлемді өлеңінде мынадай шумақтарды оқуға болады:

Қасыңа қылыш қайратқан,
Досыңа гүлдей жайнатқан,
Ерік пен талап ой беріп,
Ойыңды сөзбен сайратқан

Жан емес дейді «білгіштер».
Осыған нанған есерлер,
Ойы кем сөзге шешендер,
Ақылмен жанды тексермей,
Денешіл, пәншіл кеселдер,
Дәлелсіз сөзбен ілгіштер.
Оларды сөзбен қайраған,
Ақылдан алыс айдаған,
Ойменен тапқан бұлдыр деп,
Дене мен пәнге байлаған.
Баяғы Конттың сөзі еді [3, б. 227].

Шәкәрім Огюст Конт туралы жоғарыдағы шумақтарда «білгіштер» дей отырып, позивитизмін былайша сынға алады: «1797 жылы туып, 1857 жылы өлген Огюст Конт деген адам: «Физика жолымен анықталмаған, метафизика нәрсені білем деп әуре болмайық. Дене сезімімен барлығы табылған нәрсені ғана шын деп білейік» – деген. Бір жол шығарып оған «Позивитизм» деп ат қойған. Соған нанып қалып, сол жолға түсіп, дененің бес сезімі арқылы білінбеген нәрсені біржола жоқ деп қоятын болған. Сөйтіп, жанның ең қасиеті – терең ой, ноқтадан сау ақылын арқандап қойып қазақтың қарын терезесінен қарап, өз жанын тани алмай қалған» [7, б. 31].

Ш. Құдайбердіұлы Конттың бес сезім мүшесі арқылы жаратылыстану ғылымдары тапқан бірезу танымын адамға толық білім бермейтінін «Дене сезіміне нанба!» деп жеткізеді:

Пәнші дейді: «Қайда тәңірі?»
Дінші дейді: «менде тұр!» [3, б. 204]
немесе:
Пәнші нанды бес сезімге
Дінші адасты жолынан [3, б. 205].

Оның «Үш анық» еңбегіндегі келтірілген ғалымдар мен ойшылдар пікірлерінің басым көпшілігі осы Еуропа ғалымдарының еңбектерінен келтірілген. Оларды ақын тым зерделеп қарастырған. Мысалы, Жан Жак Руссоның ақиқатты іздеу жолына көңілі толмаған ол, өз еңбектерінде Руссоға ұқсас пікірлер айта отырып, дегенмен: «Руссо деген атақты поэт /ақын/ айтқанмен, басында адам тәңірінің барлығына нанбаса да, толыққа жетеді деп ойлаушы едім. Аяғында онымның бекер ой екендігін білдім. Тәңірінің барлығына ақылымен әбден нанбай тұрып адам толық тазалыққа жете алмайды деген зор филолософ Биренжие. Дін мәселесі шешілу үміті таялды деген Жан Жак Руссо, Ламетри, Лемке, Мишель, Кеттле сияқты неше жүз

білімділер адамның ішкі ындынын тексеріп, дүниені жаңа бір дін қаптаса керек деген» [8, б. 14–15].

Шәкәрім «Адам немене?» атты өлеңінде барша адамзат баласы бір бауыр болғанымен ғылымды, білімді, өнерпаз елдердің өздері қарумен елді қырып, мықтының әлсізді құлдануы адамзат тарихындағы прогрестің ешбірі заман дамыған сайын ақымақтық пен хайуандықтан шыға алмай отырғанын ашына жазады:

Бақ – дәулетті мол берді жаратылыс,
Пайдаланып, қылсаңшы жақсы жұмыс.
Табиғаттың таусылмас қасиетін
Жұрттың жұмсап жүргені – ақылсыз іс.
Қайда кетті жаралыс берген байлық,
Ұстанғалы әскер мен қару сайлық?
Жаны ашымай әлсізді аңша қырып,
Мейірімсіз, озбырлығы осындайлық.

Мұнысы айуаннан қалай дейсің,
Бір жаңа өнер шықса, «пәле – ай», дейсің.
Ол өнермен өзгені құлданып ап,
Аямай өз бауырыңды қалай жейсің?

Шәкәрім өз шығармашылығында бұл дүниеге тән қожа болмай жан қожа болғанда ғана дүние жалғаннан ақиқат дүниеге айналатынын айтады. Ақын жалған дүниеде адам нәпсінің дегеніне көнетінін үнемі ескертіп отырады.

Пәнші мен Дінші мәселесі Шәкәрім өмір сүрген XIX ғасырда ғылыми атеизмнің дінге қарама-қайшылықты көзқарасымен байланысты шиеліністі болды. Еуропада атеизм ғылымның дамуының нәтижесінде пайда болған көзқарас ретінде дінді кез-келген прогрестің жауы деп түсіндірді.

Библиографиялық тізімі

1. Шәкәрімұлы А. Қажылық сапары // Абай. – 1994. – № 9.
2. Әлеуметтік филолсофия (Хрестоматия) Ақыл кітабы. – Алматы, 1997. – 226 б.
3. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы, 1988. – 560 б.
4. Л.Н. Толстой. Педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1989.
5. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1986. – Т. 1. – 304 б.
6. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1986. – Т.2. – 200 б.
7. Құдайбердіұлы Ш. Тіршілік, жан турлы // Абай. – № 9. – 1994 ж.
8. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы, 1991. – 80 б.